

Masopustní maska v českých zemích

Markéta Holubová

V zemědělském zvykoslovném cyklu, který v minulosti dával životu vesnice rytmus a řád v pevném sepětí s proměnami v přírodě i hospodářskými nutnostmi, zaujímá masopust významné místo. V tomto období se zakončovalo období zimních prací a konaly se přípravy k započatí nového hospodářského roku. Masopust, spojený s hojným jídlem, pitím, veselím a maškarními průvody, je nepochybně derivátem starobylých slavností a jedním z prosperitních předjarních kouzel, které kdysi měly zajistit venkovskému obyvatelstvu i lidem žijícím ve městě hojnost úrody, zdraví a blahobyt. Doba konání masopustu (ostatky, končiny, fašank) tak zahrnuje období od Tří králů do Popeleční středy a jelikož datum Popeleční středy je pohyblivé, mívají masopusty delší nebo kratší dobu trvání. Většinou však končí v únoru nebo v březnu. Obřadní masky, které jsou podstatnou složkou masopustního průvodu a jejichž reje se soustřeďují zpravidla na poslední tři dny masopustu, však patří k nejzajímavějším. Jsou pozoruhodným dokladem a pramenem studia lidové obřadnosti, jež vykryštovaly na základě několika zcela rozdílných kulturních vlivů.

V antickém řeckém a římském světě očekávanou změnu přírodního cyklu zpřítomňovaly svátky na počest umírajícího a zmrtvýchvstávajícího božstva – úrody, rostlinstva či vinobraní a životodárné zábavy – dionýsií či bakchanálií¹. Připojovaly se k svátkům zimního slunovratu (saturnálie, brumálie), novoroční (calendae januarie, mamurálie), k očištným slav-

¹ Bakchanálie – slavnosti, jež slavily ženy. Byl to vlastně tajný Dionýsův kult, importovaný do Říma z jihu. Pro svůj orgiastický charakter byly tyto slavnosti označeny za tres-tuhodné a roku 186 př. n. l. byly senátem zakázány.

nostem pastýřů, tzv. luperkáliím. Luperkálie byla římská slavnost, která se konala o únorových idách na oslavu boha fauna Luperca. Byla to slavnost smíru a plodnosti, při níž se obětovali psi a berani. Kolem Fora Romana pobíhali mladí muži, spoře odění jen v kožešinové zástěrky z obětovaných zvířat a řemeny z téhož materiálu mrskali neplodné ženy, které doufaly, že po tomto zásahu budou mít děti. Spíše než římské bachchanálie jsou původem masopustu bližší řecké dionýsie, které byly trojí. Starší, slavené koncem prosince na oslavu boha vína a na zakončení vinobraní. Mladší, slavené koncem března na oslavu boha křísitele přírody, a konečně třetí, slavené v lednu, nazývané „lenaje“. U všech tří typů těchto slavností procházely městem průvody, při nichž se zpívalo, žertovalo a tančilo. V antických slavnostech se tak prolínají kultury slunce, úrody, plodnosti i mrtvých předků (kompitálie, larentálie). Už při těchto svátcích neplatila společenská hierarchizace (otroci se bavili společně se svobodnými občany), prováděly se iniciační obyčeje, nosily se masky, víno a koláče sloužily k obřadům, konaly se bezuzdné zábavy a hry, zřejmá je i zvýšená iniciativa žen. Tyto principy se uplatnily v pozdější karnevalizaci slavností.

Ve slovanském světě je obřadová symbolika masopustu zaměřená na příchod jara, na zabezpečení hojnosti, úrody, plodnosti, sytosti, přitom jsou tu zastoupené rezidua agrárního kultu a kultu předků. Doprovází je obřadní veselí. Zavedením křesťanských norem postu se svátky předcházející dnešním karnevalům – masopustům časově oddělily od jarních obyčejů a vyvíjely se jako vyvrcholení zimních zábav a zvyků před čtyřicetidenním půstem. V českých zemích se staroslovanský základ promísil s karnevalovou kulturou, která se k nám šířila hlavně z německého a italského prostředí prostřednictvím šlechty a měšťanských vrstev. Slavné a známé evropské městské tradiční masopustní průvody, jsou například slavnosti basilejské, benátské, norimberské, kolínské, mnichovské a další, které jsou středem turistického zájmu dodnes.

U nás máme zprávy o masopustních veselicích a průvodech již od 14. století, ovšem zpravidla jde o dvorské, městské a studentské zábavy, které jsou popisovány jako rozverná a veselá masopustní koledy. Podle Petra Chelčického lidé v tomto čase tropí „*mnohá vzteklá bláznovstvie, obžerstvie, smilstvie, opilstvie, marné veselé, nestydaté rozpuštění, již za právo na masopust uvedené.*“ Tradiční slavností, kterou šlechtický masopust zdědil po středověkém období, byly turnaje. V průběhu 16. a 17. století prošly jejich obecné formy hlubokou přeměnou a zcela se změnila jejich podstata: jestliže ještě v masopustních turnajích konaných Ferdinandem II.

Tyrolským v Plzni roku 1555 byli účastníci notně pohmožděni, pak o padesát let později se již namísto turnajů založených na „lámání dřevců“ setkáváme s nenásilnými jezdeckými zábavami – tzv. běháním ke kroužku, či k rozmanitým figurám znázorňujícím lidské postavy, zvířata, případně stvoření z říše mytologických představ. Avšak zdaleka nejtypičtější šlechtickou masopustní slavností v 17. století byly maškarády – průvody, reje a stolování šlechticů v převlecích, podléhajících pevně danému ceremoniali. Maškarády se na středoevropských dvorech rozvíjely ve čtyřech hlavních variantách – tzv. království, hospodářství, šafářství a selská svatba. Každá z těchto šlechtických her zobrazovala určitou ideálně pojatou společnost a přejímala pravidla jejího chování. V každé z nich vystupovaly různé skupiny masek. Čeněk Zíbrt uvádí, že šlechtici, včetně vládnoucího rodu dokonce i na císařském dvoře ve Vídni pořádali nákladné masopustní mumraje, jejichž středem byla „selská svatba.“ Šlechtici i dvorní dámy se přestrojovali za hospodáře, hospodyni, služku, družbu, rychtáře, rychtářku, správce a správcovou, kuchaře, faráře, kantora, muzikanta, kejklíře, ponocného apod. V 18. století došlo k proměně maškarád v nový typ masopustní slavnosti – maškarní plesy (reduty), které byly nejdříve přístupny jen šlechticům, úředníkům, důstojníkům, vznešenému panstvu a bohatým podnikatelům. Teprve později se otevřely i širšímu obecnstvu. Masopustní maškarní průvody a hodokvasy, o nichž na-

Masopustní maska žida. Šaty z pytloviny jsou pošíté barevnými fábory, obličej kryje beranice s otvory a hlavu papírový cylindr (Strakonice, 1971).

chážíme pramenné informace již od 14. století, smíšené s postavami italské komedie a šlechtických masopustů, přešly rychle z měst i na vesnici, kde se nově utvářely, a hluboko tradičně zakořenily.

V českém masopustu, který můžeme zažít ještě dnes v plné síle na jihočeských vesnicích v oblasti středního Pootaví, v řadě vesnic na Českomoravské vysočině nebo na venkově střední a jižní Moravy, nacházíme obrovský rejstřík masek. Prvotní význam obchůzek masek souvisel s ochrannými praktikami před působením negativních sil, které se podle archaických představ v této době aktivizovaly, ale masky se používaly také se záměrem přivodit nebo pojistit úrodu, plodnost hospodářských zvířat ale také lidí. Vyskytují se tu postavy, masky tří druhů, a to lidské, zvířecí a démonické. Pro staré archaické masky je typické, že nemluví. Křičí, hýkají, mumlají, ale jednají stereotypně beze slov. Mezi tyto postavy patří všechny masky zvířecí a démonické – koza, kůň, medvěd, čáp, opice,

kohout, ďábel, hastrman, smrt apod. Jejich jednání se omezuje na gesta a schematické pohyby, často napodobující buď skutečné, spontánní a instinktivní zvířecí pohyby, nebo jsou to představově rozvinutá gesta, zejména u démonických bytostí, které přešly do vědomí lidovou tradicí ústní nebo z pohádek, bájí a mýtů. Smrt kosí náznakově hlavy smrtelníků, ďábel odvádí do pekla, hastrman stahuje do vody apod. U masek řemeslníků i služeb je dán program jejich projevů představovanou profesí, která je komicky zveličena, deformována a nadsaze-

Masopustní maska vodníka (Strakonice, 1971).

na. Většina výjevů v masopustních obchůzkách má rys určité fragmentárnosti a opakování děje. Jen několik obchůzek si udrželo pevnou linii folklorního projevu, který vystoupení skupin jednotlivých maškar provází. K základním číslům, či často opakovaným výjevům masopustního obřadu patří kopulace, kterou imituje kozel nebo medvěd, válení na zemi, vybírání na dítě v povijanu, mečový či kolový tanec, trestání bandelorem, slaměným či koženým bičem, cepem, vykupování života od masky smrti apod.

Všechny masky představující lidské postavy mluví. Mezi nejstarší materiály pro výrobu masek náleželo dřevo, sláma či kůže, dnes se častěji používá papír nebo textil. Peří bylo kdysi materiálem zdobícím masku kohouta a čápa s pohyblivým zobákem, někdy byl pošíť peřím celý kostým. Většina postav svatebčanů, řemeslníků, svobodných povolání a jiných profesí je nalíčena divadelními líčidly a maskována nalepeným obočím, vousy, parukou, připojeným nosem. Dokud nebyla divadelní líčidla, mazaly se tváře sazemi, moukou, nos se červenal papírem z cikorky, zarostlá brada se upravila medem a mákem, vousy byly ze lněné a konopné koudelky. Rekvizity, jako břitva, nůžky, nože apod., bývají komicky zveličeny. Nověji se zhotovují i náročnější konstrukce z drátu. Maskování má tak nejen charaktero- tvorný význam, nýbrž v duchu tradiční symboliky vytvářelo magický význam masky (obrácená kožešina – mnohost, plodnost; sláma, seno, hrachovina – hojnost, úrodnost; zvonky – ochrana).

Jednotlivé postavy maškarního průvodu

Smrt se v masopustních průvodech obléká do prostěradla a drží dřevěnou kosu. Hlava je vyřezána ze dřeva (Strakonice, 1971).

mají tedy dosti složitou filiaci, spojenou s řadou proměn podle historického vývoje společnosti. Ze starověku, spíše jen v názoru, zůstává bakus, ovšem nesměsila-li se postava bakuse (blázna bláznů s figurou šaška z *commedie dell'arte*) s harlekýnem, neboť na českém venkově je označován názvem paňáca. Bakus je dnes většinou jen slámou vycpaná figurína starého muže na marách a maska berana se zakroucenými rohy, který je reminiscencí na římského satyra, fauna – boha plodnosti a úrody. Z dávné mytologie je převzata i maska kozy, která se transformuje z původní mytologické představy do realistické podoby kozy se ztrátou původní božské funkce. Ze středověkých církevních slavností, kostelních mystérií a podle biblických vyprávění se objevují v průvodu ďábel, smrt, žid. Z pozdního středověku a z *commedie dell'arte* přistupuje postava šaška, harlekýna – paňáci, doktora a kupce. Starými maskami jsou pravděpodobně také žebrák, cikánka, jezdec na koni, později proměněný v husara, bába, která věští a medvěd s medvědářem. Vznikem cechů přibyli do průvodu řemeslníci: švec, řezník, kominík, lazebník, dráteník, brusič, handlíř, dále úředník, výběrčí daní, dráb, policajt, který se stále aktualizuje a prochází různými proměnami (dráb, rakouský policajt s fedrpušem, český četník, policista z první republiky, seržant, koloniální vojenský velitel aj.). Z vykonavatelů spravedlnosti nechybí v průvodu ani kat. Proměnou prošla i maska koně, kobyly, klisny. Z původně obětního zvířete se stal dnes cirkusový kůň, ze starce, který prodává koně (aby ho nakonec obětoval), se stává drezér v podobě klauna nebo jen koňský handlíř. Medvěd, původně maškara obalená hrachovinou, později žitnou slámou a konečně kožešinou, se vyskytoval dříve téměř ve všech průvodech v různé podobě: na Valašsku jako pohřebenář, na Vysočině jako slaměník, ale i medvěd s medvědářem, ve středních Čechách jako hrachovec, na Kopanicích jako slaměňák. Jen na Klatovsku byl ztotožňován s Bakusem a na Znojemsku se obřad nazýval medvěd Masopust. Symbolizuje plodivou sílu, je spojován s dávným mateřským kultem a někdy se vykládá jako totemové zvíře. Povinností medvěda bylo tančit s hospodyní a dospívajícími dcerami, aby se naplnila očekávaná plodnost. Stejnou úlohu plnil i kozel. Mnohé z masek byly zapomenuty nebo proměněny, ale jiné postupem času přibyly. V rámci masopustních obchůzek, vrcholících zejména v posledním masopustním týdnu, nalézáme rovněž regionální diferenciaci masek.

O dlouhé tradici masopustních obchůzek svědčí mnoho jejich variant, které mají různý vnitřní obřadní princip a různý hlavní motiv:

1. **Usmrcování, ubíjení zvířete či postavy a jeho vzkříšení** je hlavním motivem na Českomoravské vysočině (zabíjí se koník), na Opavsku (kozel). Na Doudlebsku se usmrcuje Matka masopustu, na Sušicku se upaluje medvěd, na Luhačovickém Zálesí se stínal beran či kohout, na Třebíčsku se prodával i zabíjel kůň. O chodských voračkách se usmrcovala lidská postava.
2. **Komická svatba** (Strakonicko, Chodsko, Valašsko).
3. **Mečový, šavlový či kolový tanec** (okolí Trhových Svin a na slováckých Kopanicích).
4. **Chození s klátem** (Valašsko, Chodsko).
5. **Voračky – vyorávání brázdy** (Chodsko, Haná).
6. **Chození s medvědem, šimlem.**
7. **Pochovávání basy nebo bakuse** (Doudlebsko, Strakonicko, Chodsko, Slovácko).